

Sayı : 5

Yıl : 1989

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

İstanbul - 1990

AHMET CEVDET PAŞA'NIN DİLBİLGİSİ KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

ESRA KARABACAK *

Ahmet Cevdet Paşa dilimizde batı tarzının ilk defa görünmeye başladığı yıllarda fikir ve sanat hayatımızda mühim rol oynayan şahıslardan biridir. Paşa'nın hukukî, tarihî ve edebî eserleri hakkında pek çok çalışma yapıldığı halde, filolojik eserleri üzerinde daha önce hazırlanan master tezi dışında bir çalışma bulunmamaktadır¹. Cevdet Paşa'nın bu konudaki eserlerini inceleyebilmek için gramer geçmişimize kısaca bir göz atmak gerekir.

Türk dilinin Türkçe olarak yazılmış ilk grameri Bergamalı Kadri tarafından 1530'da Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulmak üzere yazılan Müyessiretü'l-Ulûm adlı eserdir. Eser, Besim Atalay tarafından tıpkıbasımı ve çeviriyazısıyla yayımlanmıştır².

Eserde Arap gramerinin tesiri açıkça görülmekle beraber Türkçe örnekler verilerek giriş kısmındaki açıklama dışında Arapça ve Farsça şekiller konu edilmemiştir. Ancak terimler Arapça'nın tesirindedir³. Bu durumu o devir için tabii bir tutum olarak karşılamak gerekir. Burada önemli olan bu eserin kendinden sonrakilere zemin hazırlayabilecek bir Türk dili grameri kavramını ortaya çıkarmasıdır. Bundan sonra gerek Müyessiretü'l-Ulûm ge-

* Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Okutmanı.

1 Esra Karabacak, «Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları» (yayımlanmamış master tezi, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, 1986).

2 Bergamalı Kadri, *Müyessiretü'l-Ulûm* (Tıpkıbasım-Çeviriyazılı Metin-Dizin), Çev. Besim Atalay (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1946).

3 Ma'lûm-i nehy-i hâzır (2. şahıs etken olumsuz emir) Örneği: *bilme* müfred-i muhâtab (teklik 2. şahıs), *bilmen* tesniye-i muhâtab (ikilik 2. şahıs).

rekse Arapça ve Farsça gramerler örnek alınarak irili ufaklı pek çok eser yazılmıştır⁴. Tanzimat döneminde ilk kez basılan Türkçe gramer Ahmet Cevdet ve Fuat Paşa'ların Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak yazdıkları *Medhal-i Kavâid* adlı eserdir. Bu eser 1268 (1851)'de taş basması olarak basılmıştır⁵. Ayrıca Abdurrahman Fevzi Efendi tarafından 1847'de yazılmağa başlanan ve 1299 (1881)'de basılan *Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân* adlı eser de Türk gramer tarihinde mühim bir yer tutar. Eserin bir kısmı yeni katkılarla Ali Ulvi Elöve tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir⁶. Bu eser, Cevdet Paşa'nın dilbilgisi kitaplarına benzer, fakat, kelime hazinesi bakımından Cevdet Paşa'ya göre daha çok Türkçe kelime ve buna bağlı olarak daha fazla Türkçe örnek kullanılır.

Cevdet Paşa'nın Türk dilini öğretmek amacıyla yazdığı dört eseri bulunmaktadır. Bunlar, *Medhal-i Kavâid*, *Kavâid-i Türkiyye*, *Kavâid-i Osmâniyye*, *Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye'dir*⁷. Bu eserler şu şekilde tasnif edilmiştir :

Medhal-i Kavâid

Medhal-i Kavâid

Muallimine Lâzım Olan Malûmât

Mukaddime

1. İsim 2. Sıfat 3. Zamir 4. İsm-i İşâret 5. Mübhemât 6. Mastar
7. Fiil 8. Fer'-i fiil 9. Edat

Hâtîme

Zeyl-i Risâle

4 Bu konuda bkz. Agop Dilâçar, «Gramer : Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1971 (1971), s. 83-145.

5 Ahmed Cevdet Paşa ve Keçecizâde Fuat Paşa, *Medhal-i Kavâid* (İstanbul, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire Litoğrafya Destgâhı, 1268/1851).

6 Abdurrahman Fevzi Efendi, *Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân* (İstanbul : Nâkıs Efendi Kütüphanesi, 1299/1881), aynı yazar, *Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân*, çev. Elöve Ali Ulvi (İstanbul : Burhaneddin Matbaası, 1942).

7 Bu eserlerin muhtelif baskıları yapılmıştır. Bunlar makalenin sonunda «Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları» başlıklı ek bir bölüm olarak verilecektir. Bu eserlerin buldukları kütüphane ve kataloglar için bkz. Esra Karabacak, *a.g.t.*

Kavâid-i Türkiyye

Kavâid-i Türkiyye

Mukaddime

1. İsim 2. Sıfat 3. Zamir 4. İsm-i İşâret 5. Mübhemât 6. Master
7. Fiil 8. Fer'-i fiil 9. Edat

*Kavâid-i Osmâniyye*⁸

Kavâid-i Osmâniyye

1. İsim 2. Sıfat 3. Kinâyât 4. Fiil 5. Edat

Hâtıme, Cümleler ve Cümlenin Mütememmimâtı

Her bölümde Türkçe şekillere ilâve olarak Arapça ve Farsçaları da verilir.

Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye

Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye

Muhtıra

Muallimine Talimât

Mukaddime

1. İsmın sınıflanması 2. Sıfat 3. Terkipler 4. Zamir 5. Fiil 6. Edat
7. Kelâm ve Cümleler 8. Arapça kelimeler

Zeyl-i Kitap

Her bölümde Türkçe şekillere ilâve olarak zaman zaman Arapça ve Farsçaları da verilir.

Bu eserler genel olarak incelendiğinde terimlerde ve açıklamalarda Arap gramerinin tesiri görülür. Ancak konu tasnifinde batı gramerlerinin tesirinde kalınmıştır. Arap gramerlerinden farklı olarak, isim bahsiyle başlar⁹. Fiil ve zamir çekimleri Arapça'nın tesiriyle 3. şahıstan başlayarak yapılır. Fiil çekimlerinde teklik ve çokluk şekillerin yanısıra Arapça'ya mahsus olan ikilik (ikil) çekimi de ilâve edilir¹⁰. Asıl edatların yanısıra bugün ek dediğimiz şekiller de edat olarak verilir ve kelimenin manasında

8 Bu eser, Almanca'ya da çevrilmiştir.

9 Arap gramerleri genel olarak, fiil bahsiyle başlar ve fiilden türemiş isimlerle devam eder.

10 Onlar ikisi geldi., Siz ikiniz geldiniz.

yaptığı değişikliğe göre adlandırılırlar¹¹. Meselâ, küçültme fonksiyonlu, isimden isim yapma eki -cağız/-ceğiz, -cak/-cek «edat-ı tasgîr (küçültme edatı)» adı altında altuncak, yemekceğiz gibi örneklerle, isim hal eki olan -den/-dan «edat-ı teb'îd (uzaklaştırma edatı)» adı altında sürüden, evden örnekleriyle verilir. Fiiller sünâî (ikili), sülâsî (üçlü), rubâî (dörtlü), hümâsî (beşli) olarak sınıflanır. Bu terimlerin tanımlarından anlaşılacağına göre, fiiller Arapça'da olduğu gibi kök harflerinin yani, ünsüzlerin sayısı kadar isim alırlar. Burada mastar eki -mak/-mek kök harflerine dahil edilmez. Meselâ, sünâî için saçmak, sülâsî için çevirmek, rubâî için sarındırmak, hümâsî için de sulandırılmak örnekleri verilir. Rubâî ve hümâsî'ye verilen örnekler, iki ayrı tahmine sebep olmaktadır. Ya Paşa -dır ekini tek bir ünsüz olarak kabul etmekte ya da burada bir matbaa hatası bulunmaktadır.

Bu eserlerin incelenmesinde içerik ve dilin yanısıra dikkat çeken diğer bir konu da terimlerdir. Türk dilinin bugün bile tam anlamıyla bir açıklığa kavuşamayan terim sorunu o devir için eserlerin ve mevcut örneklerin azlığı sebebiyle daha önemlidir. Arap gramerindeki terimlerin büyük bir kısmı kullanılmakla beraber zaman zaman aslına aykırı kullanımlar da olmuştur. Ancak, ilk Türkçe gramerden Tanzimat'ın ilk eserlerine kadar tanımlara verilen terim sayısının arttığı görülmektedir. Bu terimleri tarihî bir seyir içinde karşılaştırarak buradan o devir için belki günümüze de ışık tutabilecek bir sonuca varılabilir.

11 Bkz. Esra Karabacak, *a.g.t.*, s. 48-132.

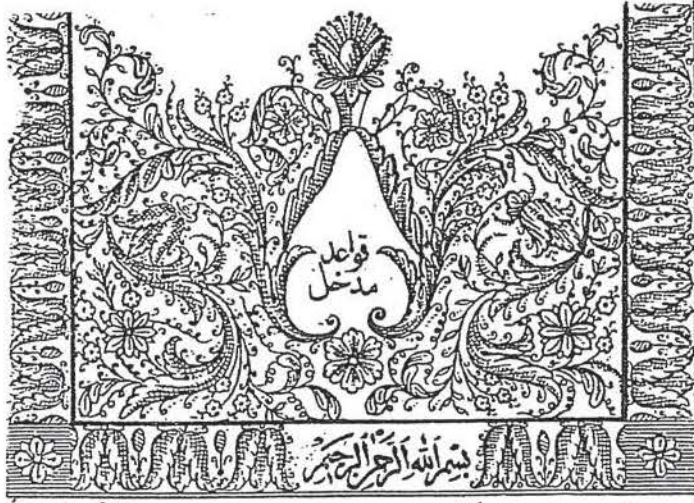
EK :

AHMET CEVDET PAŞA'NIN DİLBİLGİSİ KİTAPLARI *

- Ahmet Cevdet . *Medhâl-i Kavâid*. İstanbul : Dârü't-Tıbâati'l-Âmire Litoğrafya Destgâhı, 1268/1851
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275/1858
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Matbaa-i Âmire Litoğrafya Destgâhı, 1280/1863
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1281/1864
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Matbaa-i Âmire Litoğrafya Destgâhı, 1284/1867
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Tabhâne-i Âmire Matbaası, 1284/1867
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Matbaa-i Âmire Litoğrafya Mekteb-i Sanâyi Matbaası, 1286/1869
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matbaası, 1287/1870
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Matbaa-i Âmire Litoğrafya Destgâhı, 1287/1870
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1288/1871
Kavâid-i Türkiyye. İstanbul : Mahmut Bey Matbaası, 1288/1871
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1289/1872
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1290/1873
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1291/1874
Kavâid-i Türkiyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1292/1875

* *Medhâl-i Kavâid* ve *Kavâid-i Osmâniyye* adlı eserler Ahmet Cevdet ile Fuat Paşa'nın ortak çalışmalarıdır.

- Ahmet Cevdet . *Kavâid-i Osmâniyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292/1875
Kavâid-i Türkiyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1296/1878
Kavâid-i Türkiyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1299/1881
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Mahmut Bey Matbaası, 1299/1881
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Matbaa-i Osmâniyye, 1302/1884
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Osmâniyye, 1302/1884
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : İbrahim Efendi'nin Matbaası, 1303/1885
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Dikran Karabetyan Matbaası, 1303/1885
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304/1886
Medhâl-i Kavâid. İstanbul : Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası, 1305/1887
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Karabet ve Kasbar Matbaası, 1306/1888
Kavâid-i Türkiyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1307/1889
Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Osmâniyye, 1307/1889
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Kasbar Matbaası, 1307/1890
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Kasbar Matbaası, 1308/1890
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Karabet ve Kasbar Matbaası, 1311/1893
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1317/1899
Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye. İstanbul : Nişan Berberyan Matbaası, 1324/1906

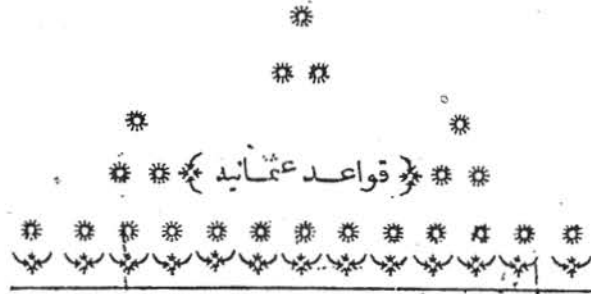
الفاظ مادحة حمد و شكر و ثنا * او واهب العطايا اولان واجبها حضر تليتها
ايقاي غريضة تشكرينه مصروف اولسون كه نوع بنى آدمي صفت كلام ايله موصوف
وسرافرازيدوب بحت مزيتده * وعلم آدم الاسما ايله معروف وممتاز ايلدى
وكلمة طيبة صلوة وسلام * او خاتمة رسالذ رسالت ومقصود اصلي مبادى
فطرت اولان فخر الانام افنديمزه اولسون كه نطق بليغنه * اوتيت جوامع الكلام
دلالتى اشارت كافيه * وصدق بليغنه * ان هو الا وحى بوحى اشارت صريحة
واقية در * وترضية كامله انك مصادرا ففعال تحبيره اولان انساب واصحابه
اولسون كه هريرى ابضاح مبهمات شريعتنه يرد باب وهر برينك فصل الخطاب
خطابتي اظهار مضمرات جفيفته بر كتاب اولشدر * ديباجه * بعد ذابوا بجم
خوان مکتب فاده واستفاده اولان احمد جودت كمضامه بوجمله تقرير ما في
الضمير ايدرك * نسخة نفيسة كالالات انسانيه ومجموعة جميلة سنوحات سبحانية

قواعدهای کتب

اسامی از تونز ایچی حرف ایله تکلم اولنور حال بوکه
قوللا نیلان یکر می سکر حرفدن عبارت اولان لسان
عربی املا سیدر

بناء علیه عربیده بولمیان باه نخارسی وجیم فارسی وژا فارسی
اوزر زینه اوچر نقطه وضعیله قوللا یلور وکاف فارسی
(ک) بویله قوی قیور بوق چکیله رک یازیلور بوندن بشقه
برده کاف ترکی واردر که ککر دن کاور بو کا صاغر کاف
دینلوب اوزر زینه اوچ نقطه وضع اولنور سکا بکا کی
بوکاف شمدی استانبولده تون کی اوقونور

ایشته حرفلرک املا لری بو صورتله اداره ایدیلور انجق
عربیده اوچ حرکت واردر که قححه کسره ضمه در ترکیده
دخی حرکت بونلر اولوب اکثر یا قححه به علامت الف
وکسره به علامت یا وضمه به علامت واو یازیلور ایسه ده
قححه ایله کسره ایکیشر قسمه وضمه درت قسمه منقسم
اوله رق لسانزده سکر درلو حرکت بولدیغندن پک چوق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

علم اصترف عثمانلو سلطانی طوغری سویلوب یازمق فنیدر .
 سویلوب یازدیغمزه (جمله) و (کلام) دینلور که کله دن
 و کله لر دخی حرفلردن هر کبدر . (حرف) بر کیفیت
 مخصوصه ایله اغزک مخرج معیندن چیقان صوتدر و اول
 کیفیته (حرکه) دینلور . عثمانلوسا ننده حرف اوتوز
 ایکبدر ا ب پ ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص
 ض ط ظ ع غ ف ق ک ل م ن وهی بونلره (حروف
 هجا) تسمیه اولنور . (حرکه) اوچدر اوستون اسره
 ا و ره که بونلره فتحه کسره ضمه دخی دینور . بونلرک
 هر بر یسی ایکی نوعدر خفیف و ثقیلدر (فتحه خفیفه)
 ال بل کی . (فتحه ثقیله) آل بال کی . (کسره خفیفه)
 اب چیت کی . (کسره ثقیله) قیر کی . (ضمه خفیفه)
 (ایکی)

مفرد و جمع

اسم عامدن برفرد مراد اولور ایسه مفرد و زیاده
 مراد اولور ایسه جمع دینلور.
 ترکیه ادات جمع (ل) اداتیدر کرک ترکی و کرک فارسی
 و یاعربی کلمه لک اخیینه علاوه اولندقده جمع اولورلر.
 آتلا اسبلر فرسلر کبی.
 اسماء فارسیه یعنی لسان فارسیدن مأخوذ اولان اسملر
 بعضاً قاعده فارسیه اوزره جعلنور شوبله که اخی
 مفتوح قلنه رقی الف و تون الحاق اولنور. مردان
 صوفیان چشمان آهوان سخنان کبی.
 واکر اسمک آخرنده های رسمیه بولنور ایسه کافه
 تبدیل اولنور. بنده نک جمعی بندکان کبی.
 واکر الف بولنور ایسه بریا زیاده قلنور کدانک
 جمعی کدایان کبی.
 اسماء عربیه یعنی عربیدن مأخوذ اولان اسملر دخی
 بعضاً بوبله قاعده فارسیه اوزره جعلنورلر مشیران
 منشیان کبی.
 عربجه متعدد جعلر اولوب انلر باب مخصوصنده
 بیان اولنه جقدر.